Х. Я. Макович
м. Львів

ДІАЛЕКТНІ ФОРМИ ОСОБОВИХ ЗАЙМЕННИКІВ У МОВІ УЧИТЕЛЬНИХ ЄВАНГЕЛІЙ XVI–XVII СТ.

Надзвичайно цінними і водночас мало дослідженими джерелами для діахронної діалектології української мови є Учительні Євангелія (далі УЄ) – збірники проповідей на недільні та святкові дні протягом року, що в XVI–XVII ст. мали значне поширення в Україні, особливо в Галичині та Закарпатті. Мова пам'яток близька до народної, окрім того, у тексти УЄ проникло багато рис, які відбивають територіальні особливості мови їхніх авторів. Дані УЄ здатні розширити наявну інформацію про минуле українських південно-західних діалектів, адже ці тексти фактично відбивають чимало рис мовлення мешканців вказаної території на зрізі XVI–XVII ст. На помітну репрезентацію діалектних рис у текстах УЄ вказувало більшість дослідників, зокрема, Я. Головацький, І. Франко, І. Свєнціцький, І. Панькевич, Л. Деже, О. Горбач, Д. Гринчишин, В. Німчук, У. Добосевич, Г. Чуба та ін.

Дослідження здійснено на матеріалі двадцяти УЄ XVI–XVII ст. з відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, наведено покликання на найбільш репрезентативні з погляду вияву діалектних ознак списки: I – УЄ 1558 р. (ф. 2, № 379); II – УЄ кін. XVI ст. (ф. 77, № 410); III – УЄ 1603 р. (ф. 77, № 78), IV – УЄ 1635 р. (ф. 2, № 62); V – УЄ бл. 1640 р. (ф. 1, № 236); VI – УЄ 1641 р. (ф. 77, № 32); VII – УЄ I чв. XVII ст. (ф. 2, № 31); VIII – УЄ 1668 р. (ф. 1, № 234).

Викладемо загальні спостереження над деякими формами особових займенників, які з великою ймовірністю виявляють регіональні особливості мови переписувачів УЄ. Про те, що певні елементи у мові УЄ є діалектними, дозволяє стверджувати передусім існування відповідних рис у сучасному говірковому мовленні.

• У Д. і М. в. займенник *я* зазвичай має форму *мнѣ*: *ѡбратитєсѧ къ* ***мнѣ*** (15б) (I); *зосхли въ* ***мнѣ*** *кости мои* (V, 66б). Лише у чверті усіх УЄ виявлено новішу форму *минѣ*: ***минѣ*** *Є*^{ст} *го*^{д}*наа рѣ*^{ч} (VI, 55а); ***минѣ*** *служили* (VIII, 51а). Форма *менѣ* не засвідчена. Зараз вимова, близька до *мині*, існує в більшості південно-західних говірок, тоді як *мні* – порівняно рідкісна форма. Її зафіксовано в деяких закарпатських, бойківських говірках, а також на півдні Лемківщини (зокрема, після прийменників *до, ид*) [4, с. 96; 1, № 207; 10, с. 152; 9, с. 192; 8, с. 159]. Зазначимо, що написання *минѣ* дає вказівку ще й на фонетичне явище – перед нами або наближення звука [е] до [и] в ненаголошеній позиції (це риса, характерна для всього південно-західного наріччя), або вияв так званого звуженого [е] ([ê]), що у позиції перед м'яким приголосним типовий для говірок Карпатського регіону [2, с. 226, 227].

• Форми Д. і М. в. від особового займенника *ти,* а також зворотного *сєбє* написані з кореневою *о* або *є: в тобѣ* (I, 104а); *исповѣ*^{м}*сѧ тєбѣ гї* (I, 113а); *нє ховаитє сєбѣ ска*^{р}*бо*^{в} (I, 12а); *зовє*^{т} *на*^{с} *к собѣ* (I, 42а) тощо. Причому в деяких УЄ більше форм з *е*. Форми *тебѣ*, *себѣ* мають давнє походження, *тобѣ* й *собѣ* виникли з них на праслов'янському ґрунті [2, с. 147]. Водночас є припущення, що в карпатських говорах *тобѣ*, *собѣ* вторинні і постали внаслідок впливу Р. в. [7, с. 126] або ж є словакізмами [8, с. 165–167]. Тож причина послідовного вживання форм з *є* в УЄ неоднозначна, адже їх частота могла бути зумовлена як книжною стихією, так і народним мовленням – вони відомі, зокрема, в лемківських [10, с. 265], деяких наддністрянських [5, с. 49] говірках.

• Відзначимо специфічну форму О. в. займенника *ти*: *я*^{к} *ѧ сѧ бы*^{л} *ро*^{з}*миловалъ на*^{д} ***тобовъ*** (VIII, 64а). Закінчення -ов [оў] (у формах іменників, прикметників, деяких числівників і займенників) – риса більшості південно-західних говорів [2, с. 211].

• Для мови УЄ дуже типові давні енклітичні займенникові форми у Д. та З. в.: *та*^{к} ***ми*** *сѧ здає*^{т} (V, 38б); *боудоу*^{т} *нарѣкати грѣ*^{ш}*нїи на* ***сѧ*** *сами* (I, 364а); *проси оу* ***мѧ*** *що хочє*^{ш}*: да*^{м} ***ти*** (VIII,169а); *види*^{ш} *чл҃чє и*^{ж} ***тѧ*** *са*^{м} *хс҃ шукає*^{т} (VI, 205а); *выгнали єго вонъ з мєжи* ***сѧ*** (VIII, 10а).

Часом помилкові написання вказують на їхню вимову: *привєдѣтє* ***мы*** *єго тоу*^{т} (III, 111а); *яко*^{ж} ***ты*** *Є*^{ст} *имѧ* (V, 105б). Двічі у З. в. засвідчено форми *нѧ* і *мнѧ*: *почали оутискати на* ***нѧ*** (VI, 24б); *дѣла пославша*^{го} ***мнѧ*** (VIII, 8б). Для більшості південно-західних говірок форми *ми, ти*, а також *мя* (*мня, ня*), *тя, ся* досі є характерними [1, № 207; 2, с. 211], вони поширені у карпатських [9, с. 192; 11, с. 58; 6, с. 126; 4, с. 96], а також наддністрянських [5, с. 49] та надсянських [12, с. 41] говірках. Цікаво, що серед пам'яток XVI ст. енклітичні займенникові форми найчастіші у текстах з Галичини [7, с. 126].

• З-поміж займенників третьої особи виділимо кілька написань з протетичним приголосним у списку VII: ***воу***^{н} *тєбѣ млс̃тивъ будє*^{т} (82б), ***во***^{н} *нє толко жєбы ма*^{л} *и*^{х} *бороніти алє єщє и са*^{м} *оутѣкає*^{т} (VII, 183б). Форма *овун* раз трапилася в III: ***ѡвѫ***^{н} *своєго оумыслоу набы*^{л} (118а); різні приклади – у VIII: *а якъ* ***ѡвунъ*** *има*^{в} *миловати ближнєго своєго, коли* ***ѡву***^{н} *бы*^{л} *богатый* (71а), ***вунъ*** (71а), *а* ***оу***^{н} *тогды нєдужъ и оустати* (36а). Форми *він, овін, овун* поширені в говірках Закарпаття [10, с. 266; 9, с. 193].

• У Р. в. займенники третьої особи мають форму *єго, єи* (з прийменником – *нєго, нєи*): *всуды вѣрніи єго глѧдали* ***єго***. *хотѧчи ѡ*^{т} *нєго знамєніа видѣти* (V, 66а); *в* ***нєго***, *тисѧча лѣ*^{т} *я*^{к} *єдинь дн̃ь* (6а) (IX); *що бы сѧ с нєи стара*ѧ *кожа зо*^{м}*кнула* (VIII, 29а). Відповідно, у Д. в. – *єму, єи* чи *нєму, нєи*: *шкодити* ***єму*** *нє боудоу*^{т} (I, 5б); *вышє*^{д}*ши противь* ***нємоу*** (VI, 5а); *ѡ*^{т}*повѣдѣ*^{л} ***єи*** *ї̃с* (III, 54а); *ѡ*^{т}*поусти*^{л} ***єи*** *грѣхи єи* (VII, 268а); *вшє*^{д} *аггл̃ь къ* ***нєи*** (IV, 166б). У VII та VIII трапляється фонетична видозміна *юи*: *лишили* ***юи*** *оусє богатство* (VIII, 156а). Для південно-західних говірок здебільшого не характерна лабіалізація [е] в займенниках ч. і с. р., щоправда, форми *него, єму, нему* поширені у Карпатському регіоні – на західній Лемківщині й подекуди на Бойківщині та сході Закарпаття [10, с. 266–267; 1, № 208], а також у надсянських говірках [12, с. 41]. Форма Д. в. *нему* втрачена в тих говірках, де нема прийменника *к* [3, с. 160–161]. Форма Р. в. *єї, нєї* дуже характерна для закарпатського діалектного мовлення [10, с. 270]. *Єй* (Д. в.) відома тільки на заході Закарпаття, а *юй* (з [у] або [ü]) – на більшій його частині, всюди, де є відповідна зміна [е] в новозакритому складі [10, с. 270–271; 4, с. 97].

• У З. в. займенник ж. р. часто має давню форму *ю* (*ню*), а поряд з нею новішу, що постала під впливом Р. в., *єи*: *та*^{к} ***ю*** *всѣкноуль* (I, 298б); *пыта*^{л} ***ю*** *ѡ*^{т}*колѧ е*^{ст} (IV, 194б); *дивѧ чисѧ на* ***ню*** (VI, 144а); *рана котораа явна Є*^{ст} *на тѣлѣ. лацнѣє юж излѣчити* ***єи*** (I, 132б); *дш̃ов исцѣлиль то є*^{ст} *ѡцѣсти*^{л} *ѡ*^{т} *грѣхо*^{в} ***єи*** (VI, 87а); двічі трапилася своєрідна контамінована форма *єю*: *выбавиль* ***єѫ*** *ѡ*^{т} *трѫдоу нєчистого* (II, 1а); *повєлѣ* ***єю*** *повѣсити* (IV, 172б). У пам'ятках XVI ст. переважає саме *єи*, тільки бойківські та лемківські тексти фіксують *ю* [7, с. 129]. Форми *ю* і *ню* властиві для південно-західних говірок, зокрема, бойківських [11, с. 59], надсянських [12, с. 41], закарпатських [9, с. 194], наддністрянських [5, с. 49]. У говірках Закарпаття поряд з *ю* поширена й форма *єї* (*ї*) (частіша на заході) [10, с. 272].

• Займенники третьої особи у Д. і. З. в. також мають короткі форми – *го* і *му* для ч. р.: ***моу*** *ѡ*^{т}*поу*^{с}*ти*^{л} *тисѧчу бъ̃* (VII,160б); *Єсли* ***го*** *будє*^{ш} *наслѣдовати* (IV, 156а). У ж. р. є форма *и*: *єсли боудємо шукати ласки Бж̃їи знаидємо* ***и*** (I, 37а); *показа*^{л} ... *рукоу и ѡпѧ*^{т} *внутръ* ***и*** *схова*^{л} (V, 171б). Вони типові для південно-західних діалектів [2, с. 211; 12, с. 41; 5, с. 49], у тім числі всіх карпатських [10, с. 268; 11, с. 59; 4, с. 97; 9, с. 194].

• У З. в. займенник ч. р. може мати форму *нь*: *ѡ*^{т}*цъ зрѧшє на* ***нь*** *и гл̃є*^{т} *якобы василіи стои*^{т} (IV, 200а); *нє Єди*^{н} *нє оумрє*^{т} *кто вѣри*^{т} *во* ***нь***! (V, 135а). Такі випадки є приблизно в половині списків. У с. р. часто виступає форма *є* (з прийменником – *нє*): *и*^{м} *морє сушиною стало. и нємокрьними ногами прєз* ***нє*** *пєрє*^{ш}*ли* (156б), *и*^{з}*мєрли соу*^{т} *которіи искали ѡтрочатє погубити* ***є*** (V, 174а). Давні форми *нь, є, и* (ч. р.) відомі ще в західноукраїнських грамотах [3, с. 160–161], їх залишки (на *ни,* на *не* – ч. р.) засвідчені на Лемківщині [6, с. 127], Закарпатті [10, с. 269].

• Від особового займенника третьої особи множини у З. в. досить часто виступає форма *нѣ*: *и*^{ж} *быхмо и мы оубѣгали напастіи злы*^{х}, *и*^{ж} *быхмо мали впасти в* ***нѣ*** *марнє* (VI, 102б); *пришо*^{л} *мєжи* ***нѣ*** *Iѵ̃* (I, 61а); рідко трапляється *и*: *срєбролюбци на срєбро ... надѣѫ своѫ*

покладаю^{т}. *а нє на б҃а сътворшаго* ***и*** (V, 50а). Форму З. в. *ні* досить послідовно зберігають карпатські говірки, зокрема закарпатські [10, с. 275; 9, с. 194], а також лемківські [6, с. 127].

На підставі виокремлених специфічних рис можна стверджувати, що на зламі XVI–XVII ст. у мовленні заходу України функціонувала значна кількість давніх займенникових форм, що досі збережені в говірках. З урахуванням того, що мова УЄ дуже близька до народнорозмовної і в ній мало церковнослов'янських та польських елементів, гадаємо, що значна кількість форм особових займенників (у тім числі й архаїчних за походженням) зумовлена саме впливом південно-західного діалектного мовлення. Окрім того, можна зауважити, що більшість з-поміж виявлених форм притаманні передовсім для карпатських діалектів. Виявлені говіркові риси підтверджують, що більшість списків УЄ походить з Карпатського регіону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови : У 3 т. Т. II : Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі / ред. Я. Закревська. – К. : Наук. думка, 1988. – 520 с.
2. Бевзенко С. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 246 с.
3. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Нариси зі словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород, 1960. – 416 с.
4. Брох О. Угрорусское наречие села Убли (Земплинского комитата) / Олафъ Брохъ // Исследования по русскому языку. – Т. II, Вып. 1. – СПб., 1899. – С. 2–117.
5. Верхратський І. Говір батюків / Іван Верхратский // Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1912. – Т. 15. – 308 с.
6. Верхратський І. Про говор галицких лемків / Іван Верхратский // Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1902. – Т. 5. – 489 с.
7. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові: На матеріалах пам'яток XVI ст. / І.М. Керницький. – К. : Наук. думка, 1967. – 288 с.
8. Онишкевич М. Й. Форми давального-місцевого відмінків однини особових та зворотного займенників у південно-західних говорах / М. Онишкевич // Українська діалектна морфологія / за ред. Ф. Жилка. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 159–168.
9. Пагіря І. Д. Особові і зворотний займенники у говірках північно-західної Мукачівщини (Відмінювання) / І. Д. Пагіря // Наук. зап. Ужгор. ун-ту. – 1956. – Т. XXVI : Діалектол. збірник. – Вип. 2. – С. 192–194.
10. Панькевич І. Українські говори підкарпатської Руси і сумежних областей. Частина І. Звучня і морфологія / Др. Іван Панькевич. – Прага, 1938. – 550 с.
11. Пура Я. О. Говори західної Дрогобиччини. Ч. 1 / Я. О. Пура. – Львів : Львів. держ. пед. ін-т, 1958. – 88 с.
12. Пшепюрська М. Надсянський говір / Марія Пшепюрська // Праці українського наукового інституту. – Варшава, 1938. – Т. XLIV. Серія філологічна, Кн. 7. – 88 с.